

Прве клице новогa које су у првој половини XVIII века припремале простор просветитељству у пољској култури никле су на пољу просвете.<sup>4</sup> Некад напредан и ефикасан систем језуитских школа и колегијума већ поткрај XVII века почео је да посустаје нудећи овештала схоластичка знања. Пољска је у то време била једина средњоевропска земља где је у области просвете, паралелно с језуитима и театинцима, деловао и пијаристички ред који се залагао за општедоступно јавно школство с превагом световних знања, у првом реду природних наука. Најзаслужнији пољски пијарист, касније називан „патријархом пољских пијариста“, био је Станислав Конарски (Stanisław Konarski, 1700–1773), педагог и реформатор школства, драмски писац, песник и преводилац. Он је у Варшави 1740. основао чувену вишу школу Collegium Nobilium, чији је задатак био да школује будућу пољску државну и интелектуалну елиту. Не малу улогу одиграло је школско позориште за које је Конарски прерађивао стране комаде, али и писао оригиналне.

Године 1747. браћа Залуски – краковски бискуп Анджеј Станислав (Andrzej Stanisław Załuski, 1695–1758) и кијевски бискуп Јузеф Анджеј (Józef Andrzej Załuski, 1702–1772), познати библиофил – отворили су за јавност своју богату библиотеку и тако ударили темељ пољској Народној библиотеци. Библиотека Залуских постала је снажно средиште научног и културног рада, а из фондације Залуских објављен је значајан број вредних књига.

Ипак, тек с доласком Станислава Августа на пољски престо, просветитељске идеје, које су дотле углавном продирале захваљујући зрачењу француске културе, ушле су у темељ својеврсне државне стратегије. Краљ, који је у пољској политичкој историји – због сталног ослонаца на Русију и довођења Пољске практично у вазални однос према њој – маркиран као контроверзна личност, лично је учинио необично много на културном пољу, ставивши се на чело тзв. табора реформиста или „краљеве странке“.

Циљ ове невелике групе људи окупљених око краља био је да кроз комплексну акцију у духу европског просветитељства преобрази пољску просвету и културу, те да тако створи и услове за разумну реформу државе – опет у складу с просветитељским идеалима.

Станислав Август био је веома образован човек, искрени следбеник идеја европског просветитељства и високо котирани масон. На његову личну иницијативу и уз компетентну подршку табора реформиста, настале су бројне културно-просветне институције. Споменућемо неколико најмаркантнијих. Само 1765, годину дана по краљевом ступању на престо, настали су: кадетска школа (војна академија) са световним наставним програмом под називом Витешка школа (*Szkoła Rycerska*); прво професионално државно јавно позориште на пољском језику, Народно позориште (*Teatr Narodowy*); Књижевно друштво (*Towarzystwo Literackie*), а напослетку и најважније гласило пољског просветитељства – часопис *Мониѿор* (*Monitor*, 1765–1785). У Краљевском двору у Варшави, а лети у резиденцији Лазјенки, Станислав Август организовао је својеврстан књижевни салон (премда без присуства лепшег пола) – ручкове четвртком (*obiady czwartkowe*), где се окупљала уметничка и интелектуална елита табора реформиста. Као књижевни орган овог салона излазио је између 1770. и 1777. часопис *Забави ѿшијемне и ѿжигишечне...* (*Zabawy*

*Przyjemne i Pożyteczne...* = пријатне и корисне забаве). Када је укинут језуитски ред, читава мрежа језуитских школа прешла је у државно власништво, а да би се координирао рад на преузимању инфраструктуре и наставног кадра уз истовремену реформу школства, на краљеву иницијативу сазвана је 1773. Комисија народне просвете (*Komisja Edukacji Narodowej*), прва централна државна просветна установа такве врсте у Европи. Као саветодавни орган Комисије формирано је Друштво за уџбенике (*Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*), нека врста просветног савета, које се активно бавило израдом школских програма, писањем и издавањем уџбеника.

Како год то необично изгледало, већину краљевих сарадника у табору реформиста и просветитеља чинила су свештена лица, међу којима и неколики угледни масони. Због велике концентрације католичког клера у овим редовима понекад се говори, премда погрешно, и о пољском „католичком просветитељству“. Поред већ споменутих старијих – Станислава Коначког и браће Залуски – личности најзаслужније за просветитељство у Пољској били су клирици: Франћишек Бохомолец (Franciszek Bohomolec, 1720–1784), језуита; Адам Нарушевич (Adam Naruszewicz, 1733–1796), језуита, бискуп; Игнаци Красицки, надбискуп, примас пољски; Онуфри Копчињски (Onufry Kopczyński, 1735–1817), пијариста, свештеник; Франћишек Салези Језјерски (Franciszek Salezy Jezierski, 1740–1791), свештеник; Хуго Колонтај (Hugo Kołłątaj, 1750–1812), свештеник; Франћишек Дионизи Књањин (Franciszek Dionizy Kniaźnin, 1750–1807), језуита; Франћишек Заблоцки (Franciszek Zabłocki, 1752–1821), свештеник; Станислав Сташиц (Stanisław Staszic, 1755–1826), свештеник; Франћишек Ксавери Дмоховски (Franciszek Ksawery Dmochowski, 1762–1808), пијариста. Уз ове личности на прсте би се могли набројати лаици које су, поред краља, доиста обележили друштвени и културни жи-

вот пољског просветитељства: Станислав Трембецки (Stanisław Trembecki, 1739? – 1812), песник; Франћишек Карпињски (Franciszek Karpiński, 1741–1825), песник; браћа Шњадецки – Јан (Jan Śniadecki, 1756–1830), астроном и математичар, и Јенджеј (Jędrzej Śniadecki, 1768–1838), хемичар; Јулијан Урсин Њемцевич (Julian Ursyn Niemcewicz, 1757–1841), песник, драмски и прозни писац; Војћех Богуславски (Wojciech Bogusławski, 1757–1829), глумац, редитељ и драматичар; Тадеуш Чацки (Tadeusz Czacki, 1765–1813), историчар, економиста и педагог.

Толико присуство католичког свештенства, међутим, ни на који начин није придавало овој формативној епохи догматичан карактер. Није се пропагирала нормативна религија, већ јој се, као што ће то показати стваралаштво Красицког, напротив, приступало критички. Ово не треба да чуди, јер просветитељство је у Пољској започињало у знаку филозофије *recentiorum* и идеја Кристијана Волфа – мирења објављене религије и рационалистички заснованог знања, тј. егзактних, експерименталних наука. Стога су пољски клерици тога доба мирне душе настојали да удахну стварни живот „светом тројству“ века просвећености – *знање–слобода–срећа* – и, што је најважније, искрено су веровали у њега.

Табор реформиста краља Станислава имао је јасно дефинисаног противника – конзервативни модел пољске шљахтинске културе, тзв. „сарматизам“, који је у XVIII веку доспео на праг потпуне дегенерације. Од некадашњег стуба идентитета пољског шљахтића, „сарматизам“ се у ово време у свакодневици претворио у тривијални списак порока и мана: неукост, затуцаност, сујеверје, слепа девотност у религијској пракси, верска нетолеранција, ксенофобија, празна уображеност, парничарство, расипништво, пијанство... И све су то – у својој публицистици, пре свега у часопису *Монитор*, а затим у својим баснама, сатирама, комедијама, прози – пољски књижевници-просветитељи исмевали и жиго-

сали, ослобађајући место за знање, просвету и разборито уређење живота појединца и заједнице.